

✠ 1

Eerste bewoners van Enschede zwervende jagers-verzamelaars



Usselo, een buurschap onder Enschede, aan de weg naar Haaksbergen, een dorpje zoals er zovele zijn, in Twente, in Nederland, met keurig de kerk in het midden, even verderop draaien de wieken van Wissinks Møl. Eigenlijk een dorpje zoals zovele, met rondom de kerk het café, boerderijen, de es en het

Uit de Laag van Usselo kwamen ongeveer twintigduizend voorwerpen van vuursteen tevoorschijn, vooral ruwe vuursteenbollen, onbewerkte stukken en afvalbrokken.

veen. Een unieke buurschap, want wereldberoemd, omdat hier in het veengebied meer dan zestig jaar geleden de Laag van Usselo werd ontdekt. Die laag hebben archeologen later op diverse plaatsen in Noord-Europa teruggevonden en heet ook daar de Laag van Usselo.

Elfduizend jaar geleden woonden hier al mensen. Zwervers waren het, jagers-verzamelaars die ongedurig van de ene naar de andere plaats trokken, levend van jacht op edelherten, reetjes, elanden, ganzen en vissen uit de veldplassen. Hun dagelijkse maal vulden ze aan met wat de bodem opleverde aan eetbare wortels en wilde vruchten, zoals de bessen van de kraaiheide. Er woonden en werkten ook jagers in ateliers of werkruimten, in een soort tent vermoedelijk, van ongeveer 2,5 bij 3 meter, onder huden van dieren, gespannen over kegelvormige palen. Ze kenden al een soort van werkverdeling. In het ene atelier maakten ze uit vuursteen schrabbers waarmee huden werden schoongemaakt, in het andere uitsluitend krombekstekers, waarmee ze uit delen van een gewei van een hert spanen konden lossnijden.¹

Interessante sporen

Op een mooie, zonnige junidag in 1937 maakten Gerard Ballintijn, journalist bij *Tubantia*, en zijn echtgenote, beiden lid van de Oudheidkamer Twente, een wandeling door het Usselerveen.² In een door de wind bloot gewaaide zandkuil ontdekten ze stukjes

Cornelus Hijszeler, de ontdekker van de Laag van Usselo.



houtschool en vuursteensplinters.³ Ze meldden het aan het Rijksmuseum Twenthe, waar de Oudheidkamer Twente was ondergebracht. Vanaf haar oprichting in 1905 had de Oudheidkamer veel belangstelling getoond voor archeologie. Onder de leden van de Oudheidkamer waren 'hartstochtelijke schatgravers', zoals G.J. ter Kuile, één van de eerste bestuursleden, die in 1909 al had gepleit voor grondig onderzoek:

Sinds een viertal jaren heb ik mij onafgebroken op de hoogte gesteld van hetgeen uit voorhistorische tijd in Twenthe gedurende den laatsten tijd ten gevolge van al die terreinveranderingen aan het licht is en wordt gebracht en ben van meening dat thans eene zoo getrouw mogelijke bepaling en beschrijving van herkomst dier voorwerpen dient gegeven te worden. Gebeurt dit niet dan toch verliezen zij veel van hun wetenschappelijke waarde, ja worden zelfs zuivere curiositeiten.⁴

Maar de archeologie van de streek kreeg pas wetenschappelijke aandacht vanaf 1 oktober 1938, toen archeoloog Cornelus C.W.J. Hijszeler in dienst kwam, als wetenschappelijk medewerker en conservator van het Rijksmuseum Twenthe, waar de Oudheidkamer sinds 1930 een riant onderkomen had voor haar snel groeiende archeologische verzameling.⁵ Het was dan ook niet verwonderlijk, dat nader onderzoek naar aanleiding van de vondst van het echtpaar Ballintijn één van Hijszeler's eerste karweien was in zijn nieuwe functie. Want vooral de vuursplinters leken hem sterke aanwijzingen, dat hier interessante sporen uit een ver, een heel ver verleden waren te vinden.

In 1940 begon Hijszeler te graven, maar aantoonbare resultaten boekte hij niet en evenmin in het jaar daarna. Tijdens de oorlogsjaren eisten andere zaken alle aandacht op. Hijszeler werd belast met de registratie van door de Duitsers gevorderde kerkklokken en het keuren van klokken elders in het land die niet naar de Duitse smeltovens mochten worden vervoerd. Toen hij in 1944 verder wilde graven in het Usselerveen, waarvoor hij voor de duur van vier weken in september tien arbeiders zocht, was er niemand beschikbaar, want de aardappels moesten worden gerooid, tijd voor graven hadden ze niet.⁶

Pas in 1946 kon Hijszeler met een groep mannen aan het werk in het Usselerveen, oorspronkelijk een moeras- en veengebied, waarin volgens hem 'heuvel-



In het kunstwerk in het recreatiecentrum Rutbeek in de buurschap Usselo beleven bezoekers het verleden. Elfduizend jaar geleden woonden hier al mensen, jagers en verzamelaars die ongedurig van plek naar plek trokken. Het kunstwerk is een ontwerp van Michiel de Wit en Hein Jan Geerdink.

ruggen als eilanden en schiereilanden omhoogschoten'.⁷ Daar vond hij op een wisselende diepte – soms minder, soms meer dan een meter – een 125 meter lange en tien centimeter dikke laag, witter van kleur dan het zand erboven en eronder, doorspekt met houtskooldeeltjes. Uit deze laag kwamen ongeveer twintigduizend voorwerpen van vuursteen tevoorschijn, vooral ruwe vuursteenbollen, onbewerkte stukken en afvalbrokken. Achthonderd waren er bewerkt, waaronder volledig afgewerkte voorwerpen, zoals bekstekers, kerfspitsen, mesjes en schrabbers.⁸ De vuurstenen voorwerpen werden gevonden in ateliers, werkplaatsen waar de bewoners zittend werkten, met de voeten in het zand gedrukt, waardoor de werkkuilen ontstonden waarin de vondsten werden gedaan. Gezien de ligging van splinters en werkstukken concludeerde Hijzeler, dat de vuursteenmensen steeds met hun gezicht naar het westen werkten, want aan de oostkant werd slechts gemalen houtskool aangetroffen.⁹

Eerste sporen van bewoning

Het bleek de vondst van Hijzeler's leven, zeker toen later op talrijke plaatsen in ons land een zelfde laag werd ontdekt, en ook in Duitsland, Polen, Vlaanderen en Wallonië in België, en het noordwesten van Frankrijk. Omdat deze laag voor het eerst werd aangetroffen in Usselo, kreeg deze de naam Laag van Usselo. Hijzeler was van mening, dat zijn ontdekking 'archeologisch en geologisch een gidshorizon' was geworden.¹⁰ Ook omdat in het Usselerveen de eerste sporen van bewoning in Enschede en omgeving waren gevonden. Usselo was de eerste vindplaats van jagers-verzamelaars in deze cultuur, die later de Federmesser-cultuur is genoemd, uit de late Steentijd, ongeveer elfduizend jaar voor het begin van onze jaartelling.¹¹ Het was de eerste keer dat een verband kon worden gelegd tussen de aanwezigheid van een jagersgroep en de tijd waarin deze jagers actief waren. Omdat de twee terreinen bij het Rutbeek een hoge archeologische waarde hebben, zijn ze aan-

gewezen als aardkundig rijksmonument. Op de 'belevingsplek' staat sinds 2013 een monument in de vorm van een kunstwerk, om de Laag van Usselo 'beleefbaar' te maken voor passanten en recreanten, en ook voor educatieve activiteiten voor scholen en buitenschoolse opvang. In elk geval vindt Usselo, dat de buurschap door de ontdekking van Hijzeler 'wereldberoemd' is geworden.¹²

Grafheuvels uit bronstijd

In de Laag van Usselo werden de doden begraven in grafheuvels van uitsluitend wit zand op een witte ondergrond. Van ongeveer 3000 tot 800 voor Chr., in de Bronstijd, werden de heuvels opgebouwd uit omgekeerde heideplaggen, op een bodem met de kleur van schierzand, bleekzand dat werd aangetroffen onder heideveen, overgaand in een meer of minder dikke laag ijzeroer, zwartbruin van kleur, die naar beneden toe verliep in het gele zand. Het lichaam van een overledene werd niet verbrand, maar meestal in een soort van houten kist gelegd, onder, op of boven de oorspronkelijk begane grond. In die periode begonnen de lijkverbrandingen.

In de omgeving van Enschede, bij de grens tussen de marken Groot Driene en Tweekelo – waar vroeger het boerenerf De Waarbeek lag op het latere Pruisische Veld, de uitspanning aan het Twentekanaal in Hengelo ontleende zijn naam hieraan – was zo'n uitgestrekt grafveld, met vele grafheuvels. In één van die heuvels is een urn met brandresten gevonden, alsmede een halssieraad voor vrouwen, een zogenoemde wendelring, vondsten die tot de conclusie zouden kunnen leiden dat dit een graf was uit de overgangstijd van de Bronstijd naar de IJzertijd. In Twente zijn op veelal hogere zandgronden grafvelden gevonden, bijvoorbeeld bij Mander, Vasse, Ootmarsum, Oldenzaal, Rijssen en Markelo.¹³ Het in Mander gevonden hunebed, het meest zuidelijk gelegen grafmonument in Nederland, bestond uit een grafkamer met twee vloeren van veldkeien, waarop duizenden scherven van diverse soorten aardewerk

In de Romeinse tijd bouwden mensen woonstalhuizen en bijgebouwtjes om daar met hun dieren te wonen, om er in het atelier te werken. In de loop der jaren werd de boerderij vaak uitgebouwd, de breedte bleef gelijk, ongeveer zes meter, de lengte werd van achttien tot zo'n veertig meter uitgerekt, vermoedelijk omdat er meer mensen en dus ook meer dieren een plaats moesten hebben.



zijn ontdekt, restanten van zeker driehonderd voorwerpen. Ook werden hier enkele tientallen speerpunten en een barnstenen kraaltje gevonden.¹⁴

In Enschede is nooit een grafveld of een grafheuvel ontdekt. Het is niet uitgesloten dat door de snelle groei van de stad in de negentiende eeuw oude begraafplaatsen zijn vernield. Wel werd in 1893 bij een klei-opgraving aan de Oldenzaalsestraat tussen Het Pott en Het Welna een urn gevonden met de as van verbrande beenderen en ook een bijna vergane bronzen ring, een haarsieraad. Volgens verhalen van stadgenoten die het meemaakten, was het geheel overdekt met een hoop keistenen, die in de vorm van een vingerhoed waren opgestapeld. Het zou kunnen zijn dat het hier ging om een graf uit de overgangstijd tussen de Bronstijd en de IJzertijd, maar zekerheid daarover is er niet.¹⁵

Romeinse tijd

Ongeveer een halve eeuw voor het begin van onze jaartelling kwamen de Romeinen en vestigden zich

in nederzettingen aan de Rijn. Het waren de geboorteplaatsen van steden als Keulen, Xanten, Nijmegen, Utrecht en Leiden. Maar ze kwamen ze niet verder dan de zogenoemde limes, de Rijn werd de noordelijke grens van het Romeinse Rijk.¹⁶ Langs de Rijn werden twintig forten gebouwd en wachttorens, op een zodanige afstand van elkaar dat men van de ene naar de andere wachttoren signalen kon afgeven om elkaar te waarschuwen wanneer gevaar dreigde. In Twente, waar Germaanse stammen woonden, kwamen de Romeinen niet, maar ze trokken wel naar Duitsland.¹⁷ Daar, in het Teutoburgerwald, in de eerste eeuw, eindigden de veroveringstochten van de Romeinen, toen de leider van de Germanen, Arminius – in het Duits Hermann – de Romeinen onder aanvoering van generaal Varus versloegen. Het Hermannsdenkmal op de Teutberg herinnert aan deze slag.

Over deze noordelijke streken – en dus ook over Twente – schreef de Romeinse geschiedschrijver Tacitus omstreeks 95 in zijn pas in 1470 in Venetië gedrukte werk *Germania*, voluit *De origine et situ Germanorum*. Een belangrijke aanleiding voor dit geschrift was de nederlaag die de Romeinen in het Teutoburgerwald hadden geleden, zijn ergernis daarover liet hij ook duidelijk blijken. Rome bestond 640 jaar, zo schreef hij, toen men daar voor het eerst hoorde van de krijgsverrichtingen van de Kimbren, een Germaanse stam in Denemarken. Hij stelde vast dat de Romeinen al meer dan twee eeuwen bezig waren de Germanen te verslaan, die volgens hem hun grootste vijanden waren. Tacitus schildert een indringend beeld van onze streken in het begin van de jaartelling. Dichte wouden en gevaarlijke moerassen bedekten het land in Germania, waar vele volksstammen woonden, onder wie de Saksen. Het vee was klein van formaat. Mannen waren bewapend met een speer, met een smalle, korte ijzeren punt. Uitvoerig schrijft hij over stammenvergaderingen, over oorlogsvoering, de godsdienst van de Germanen, hun stammenvergaderingen, hun leven, de nederzettingen, de vele Germaanse stammen.¹⁸

Zo'n Germaanse nederzetting is vermoedelijk in 1939 gevonden aan de straatweg van Enschede naar Losser, twee kilometer ten zuiden van het dorp, toen daar een voetbalveld werd aangelegd en diverse paalgaten werden onderzocht. Archeoloog Hijzeler deed hier zijn eerste opgraving in Twente en dacht te maken te hebben met een huisplattegrond van een Germaanse nederzetting. Op een oppervlak van 105 x 160 cm vond Hijzeler, die met twee arbeiders aan

Het Hermannsdenkmal op de Teutberg, niet ver van Detmold, herinnert aan de overwinning van de Germanen onder aanvoering van Arminius – in het Duits Hermann – op de Romeinen die op veroveringstocht waren.





Het Usselerveen anno 2014. Deze foto is gemaakt op luttele meters afstand van het kunstwerk dat de kijker herinnert aan de plek waar elfduizend jaar geleden de eerste mensen in Enschede woonden.

het werk was, 'honderden en honderden paalgaten', zoals hij zelf schreef, in cirkels en in rechthoeken. Hier had vermoedelijk een honderdtal hutten bestaan, met wanden van palen die door vlechtwerk waren verbonden. Dat het hutten waren, kon worden afgeleid uit een asplek in één van deze hutten, en de periode werd vastgesteld aan de hand van vergelijkingen: vermoedelijk de eerste eeuw van de jaartallen, mogelijk enkele eeuwen later. Dat de nederzetting vele jaren in gebruik was geweest, bleek uit het feit dat dikwijls meerdere huizen, soms wel drie, op dezelfde plaats over elkaar heen waren gebouwd, ronde huizen die gelijkenis vertoonden met hutten waarin vroeger Germanen woonden.¹⁹

Romeinse tijd

In die grijze oudheid was vrij zeker alles in en om Enschede 'woest en ledig', volgens de Enschedese apotheker en verwoed amateurhistoricus C.J. Snuif.²⁰ Er waren geen sporen van die oudste bewoners gevonden die in de buurt van Oldenzaal en Ootmarsum 'reeds in overouden tijd' dit land bewoon-

den.²¹ Twente was kennelijk een doorgangsveld geweest voor de Romeinen. Maar in Twente, waar Germaanse stammen woonden, kwamen ze niet. Twente was niet interessant, of liever gezegd, de Romeinen durfden niet verder dan de Rijn in de door hen bezette Lage Landen, de rivier was een belangrijke breuklijn. Het gedeelte van de Rijn dat toen nog via het huidige Utrecht liep, tegenwoordig de Oude Rijn, werd de grens van het Romeinse wereldrijk, de streken ten noorden van de rivier lieten de Romeinen min of meer aan hun lot over.²² Dat bleef jaren, zo niet eeuwen zo, want ook met de volksverhuizingen die vanaf 400 begonnen, toen Hunnen, Franken, Saksen en Angelen door Europa trokken, was het rustig in het Twentse land, in elk geval tot de evangeliepredikers kwamen, rond 700.²³

Lös hoes

Twentenaren leefden in de eerste eeuwen na de jaartelling en ook nog rond 700 van landbouw, jacht en veeteelt. Het liefst woonden ze op de hoge gronden, maar later zochten ze ook de beekdalen op. In

de achtste eeuw, toen de eerste missionarissen hier het katholicisme uitdroegen als het enige, ware geloof, het veelgodendom van de Germanen afkeurend, moet Twente een redelijk bevolkte streek zijn geweest, anders zouden de zendelingen dit gebied niet vol bezieling en dadendrang hebben opgezocht. Op de hogere watervrije terreinen, de hogere punten, op de keileemafzettingen, bouwden de boeren een onderkomen, aan de rand van een es. Soms was zo'n es het bezit van één boer, soms van twee of nog meer boeren. Zelfs ontstonden er in de loop der tijd grote essen, in een kring van soms tientallen boerderijen.²⁴ In Twente kwamen deze zogenoemde kransessen veel voor, de meest markante voorbeelden zijn de Esmarkeres en de Usseler Es.²⁵

Boerderijen in Nederland hadden van oudsher een dak dat niet werd gedragen door muren, maar door een houtskelet. Alles gebeurde onder één dak, een stal voor het vee en de werkdieren, bergruimte voor de oogst, werkruimte voor het bedrijf (zuivelbereiding, dorsen) en leefruimte voor het boerengezin.²⁶ In zo'n hallenhuis, een lös hoes, woonden mens en dier onder één dak, in een rechthoekige ruimte. De familie huisde in het voorste deel, waar een enkel meubelstuk stond; daar sloepen in de bedsteden de boer en zijn gezinsleden. Midden in de boerderij was de vuurplaats, weinig meer dan een gat in de vloer, die met leem en keisteentjes was bedekt, afgedekt met een ijzeren plaat, met daarin een opening voor het vuur. Iedereen kon een plekje vinden rondom het warmende vuur. Boven het vuur hing de wendelzoele, een balk die kon worden gedraaid om de potten en pannen te verwarmen.²⁷ Toen burgemeester

B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis van Hengelo rond 1838 een boerderij bezocht, zag hij hoe mens en dier samenleefden in zo'n lös hoes:

Als men nu door de lage deur de woning van eenen Twentschen landsman binnentreedt, ziet men er in de eerste plaats achter weder uit, want het geheele gebouw is slechts één langwerpig vertrek, terwijl in het midden van het dak eene opening is, waardoor zich de rook een goed heenkomen kan zoeken, en dáár huist, onder één dak, tusschen dezelfde wanden, op denzelfden vloer van leem, de goede boer met vrouw en kinderen, knechten en meiden, met paarden, varkens, koeijen, katten, kippen, eenden en zijnen onvriendelijken bullhond, in de grootste overeenstemming, onder één, maar wat hem het voorrecht geeft, om met één oogopslag zijne gansche varende have en den gang van alle noodige werkzaamheden te kunnen overzien.

De burgemeester waande zich in de tijd der Romeinen, toen ook alle 'op denzelfden grond' huisden. Niets kon de waakzame ogen van de boer of boerin ontgaan.²⁸

Willem Dingeldein beschreef het lös hoes, dat in de jaren dertig van de vorige eeuw in de tuin van het Rijksmuseum Twenthe werd herbouwd, Groot Bavel uit De Lutte, zo:

Het gezinsleven concentreert zich aan de eene zijde, rondom den haard, de heiligste plek in huis; paarden zijn aan de tegenoverliggende smalle zijde gestald; aan de eene lengtezijde de koeien, aan

In een lös hoes woonden mensen en dieren onder één dak. Bij het Rijksmuseum Twenthe werd in de jaren dertig van de vorige eeuw een lös hoes weer opgebouwd, dat sinds 1784 in De Lutte had gestaan.



de andere het jongvee en de varkens. Op de hilde boven de koeien hebben de kippen hun legnesten; links en rechts, naar het woongedeelte toe, en er weerszijden daarvan bevinden zich ook de kamertjes, bedsteden, kasten enzovoort.

In zo'n lős hoes vormden de bedrijfsruimte en de woonruimte van de boer één geheel, daar woonden mensen en dieren dus samen.²⁹ Pas in de loop van de negentiende eeuw lieten veel boeren hun huis 'verstenen', de lemen wanden werden vervangen door baksteen, de boerderij kreeg een schoorsteen en om ruimte te scheppen voor meer vee lieten velen hun boerderij verlengen met één of meer gebinten. In het open vuur stookten de boeren niet alleen hout, maar ook 'schadden', heideplaggen, die – omdat ze veelal waren doordrenkt van uitwerpselen van de schapen – in het voorjaar als mest naar het bouwland werden gebracht, waardoor er op de essen een vruchtbare teellaag ontstond.

Es middelpunt van marke

Rondom de Twentse boerderij lag aan de ene kant de es, vaak eigendom van de boer of een groep boeren, aan de andere kant lagen de woeste gronden, die gemeenschappelijk bezit waren van de boeren. Met mest van schapen maakten ze de schrale zandgrond vruchtbaar, waar ze hun aardappelen en groenten voor eigen gebruik verbouwden. De schapen leverden niet alleen de mest, maar ook wol voor kleding. Elke dag trok de scheper met de schapen over de weidse heidevelden, waar de dieren zich tegoed deden aan het jonge groen van berken en dennen. Var-

kens hielden de boeren voor het vlees en het spek. De dieren leefden van eikels en beukenootjes in de bossen. Ook hadden de boeren hoenders, ganzen en bijen. Ze waren zelfvoorzienend. Niet alleen moesten ze zorgen voor hun levensmiddelen, hun eten en drinken, ook hun kleding maakten ze zelf, van de wol van de schapen en van de zelfgesponnen linnen garens, waarvoor ze het vlas op een akkertje verbouwden. Dat spinnen, weven en kleren maken was vrouwenwerk, de mannen werkten op het land en in de stal. Hier lag dus de oorsprong van de textielnijverheid in Twente.

Was de es het eigendom van één of meer boeren, de omliggende woeste gronden waren gemeenschappelijk bezit van markengenoten. Het markenstelsel was van Saksische oorsprong, het dateerde vermoedelijk uit de achtste eeuw, in elk geval van ver vóór het jaar 1000, toen de term 'marke' al in een oorkonde werd aangetroffen. Een marke was een vereniging van eigenaren van de boerderijen in één of meer buurschappen, die het beheer van de gemeenschappelijke, meestal woeste gronden regelden. In oude geschriften wordt de 'baas' van de marke, de marke-richter, aangeduid als holrichter en heette een bijeenkomst van het markebestuur een holtinge. Als er problemen waren in een marke, gingen die veelal over het gebruik van andermans gronden of het zich toeëigenen van hout van anderen. De vergaderingen mochten worden bijgewoond door de zogenoemde gewaarde erven, de boeren die een aandeel – een waar of waardeel – hadden in de marke. Keurig werden van deze besprekingen notulen gemaakt, die werden vastgelegd in markenboeken, die later waar-



Het interieur van een lős hoes, hierin woonden mensen en dieren onder één dak.

In het laaggelegen
Usselerveen konden
boeren turf steken.
Elders werden
suikerbieten verbouwd.
Beide foto's dateren
uit het midden van de
jaren twintig van de
vorige eeuw.



devolle bronnen waren voor schrijvers over de geschiedenis van streken, steden en dorpen.³⁰

De es was het middelpunt van een marke. Elk jaar werd er mest op het bouwland gebracht, dat voor een deel bestond uit wat er op de grond was verbouwd, maar vooral ook uit resten van plaggen en heide, die als ondergrond voor het zogenoemde mott'n waren gebruikt en van de omliggende woeste gronden kwamen. Dat mott'n was de streekterm voor turf maken, door laagveenpollen vast te trappen. Jachten weidegronden, de plaggenvelden en veenkuilen

waren allemansgrond, door de boeren samen beheerd.³¹ De boeren hadden ook een gemeenschappelijke zorg voor het hout, dat voor iedere bewoner van levensbelang was, als brandstof voor het vuur in de boerderij, maar ook voor nieuwbouw en onderhoud van huizen, schuren en hekken.³²

In het begin van de negentiende eeuw kwam het einde van het markenstelsel in zicht. In 1809-1810 en 1837 verschenen wetten waarin aanzetten werden gegeven voor de verdeling van de gemeenschappelijke gronden, zodat deze vaak nog woeste gronden konden worden ontgonnen. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw werden marken opgeheven, als gevolg van de Markewet van 1886. Die wet werd overigens wel wat laat uitgevaardigd, want de gronden van de meeste marken waren toen al gepri vatiseerd, de meeste tussen 1840 en 1860, op grond van het Koninklijk Besluit van 24 juni 1837. Op die wijze konden de boeren de landbouw en de productie van de gronden aanpassen aan de nieuwe eisen, die werden veroorzaakt door de sterke toeneming van de bevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw.³³ In de omgeving van de huidige stad Enschede waren vijf marken. De marke Esmarke, toen Groote WWWBoermarke genoemd – waar het stadje Enschede ontstond – behoorde aan 'de grote bueren an den essche toe Enschede'. De andere marken, waaruit het kerspel Enschede was opgebouwd, waren Tweekelo, Lonneker, Groot Driene en Usselo.³⁴